

громадська
організація
**БОРОТЬБА
ЗА ПРАВА**

EMBASSY OF THE UNITED STATES
KYIV, UKRAINE

PLAY OFF ВИБОРЧОЇ ЛІГИ: ДЕРЖАВА ПРОТИ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

КИЇВ 2019

Матеріал підготовлений ГО “Боротьба за права” в межах проекту “Моя участь важлива” за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні. Погляди авторів не обов’язково збігаються з офіційною позицією уряду США.

Авторки: Текучова Ірина, Сачук Юлія
Редакторки: Юлія Патлань, Ольга Лимар

Жодна частина цієї публікації не може бути відтворена в будь-якій формі або будь-якими засобами, електронними чи механічними, включаючи фотокопіювання, запис або будь-який інший спосіб зберігання і пошуку інформації без письмового дозволу ГО “Боротьба за права”.

громадська
організація
**БОРотьБА
ЗА ПРАВА**

EMBASSY OF THE UNITED STATES
KYIV, UKRAINE

Копірайт © 2019 Громадська організація “Боротьба за права”. Усі права захищені.

Громадська організація людей з інвалідністю “Боротьба за права” є неприбутковою організацією, яка займається захистом прав людей з інвалідністю в Україні. Організація діє для реалізації та захисту прав людини і основоположних свобод, просування принципів недискримінації та інклюзії через проведення освітньо-просвітницької, аналітичної та інформаційної діяльності.

ЗМІСТ

Вступ	4
Методологія дослідження	6
Загальний огляд виборчих прав людей з інвалідністю	9
Усунення юридичних перешкод	11
Забезпечення інформаційної доступності	17
Забезпечення архітектурної доступності та доступності виборчих процедур	23
Забезпечення доступу до правосуддя	27
Підвищення обізнаності про виборчі права та важливість політичної участі	30
Висновки та рекомендації	34
Список літератури	35

ВСТУП

У 2019 році виповнюється десять років, як Україна ратифікувала Конвенцію про права осіб з інвалідністю (далі КПОІ). Важливість цього документу важко переоцінити, оскільки він є орієнтиром та вказівником для формування загальнодержавної політики у сфері інклюзії та дотримання прав людей з інвалідністю в усіх аспектах життя. Конвенція є чи не єдиним міжнародним документом, який детально визначає засади реалізації політичних прав для людей з інвалідністю. Можливість безперешкодного використання політичних прав є одним з індикаторів рівня демократичності країни, оскільки саме через інструменти політичної участі населення може впливати на процеси державотворення та безпосередньо долучатися до розбудови держави.

Люди з інвалідністю історично були виключені із політичного життя країни. У незалежність Україна увійшла з медичною моделлю сприйняття інвалідності, яка передбачала лікування людини, приведення її стану та вигляду до «середньостатистичної норми». Інвалідність вважали вадою, тому людей максимально ізолювали від суспільного життя. За майже 28 років Україна зробила значний крок уперед у сфері сприйняття інвалідності та реалізації прав людей з інвалідністю. Наразі громадські активісти/ки та спільнота людей з інвалідністю намагаються зсунути наявну модель благодійництва та героїзації у бік правозахисної концепції, яка розглядає інвалідність як правову проблему держави. Цю модель пропонує ООН і вона передбачена Конвенцією про права осіб з інвалідністю. У межах КПОІ обов'язок створити необхідне середовище та можливості для розвитку людини з інвалідністю покладено саме на державу як основного носія зобов'язань. Також КПОІ визначає, що інвалідність — це *«поняття, яке еволюціонує та є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми, які мають порушення здоров'я, і відносницькими та середовищними бар'єрами у ставленні та середовищі, які заважають їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими»*.

Окрім того, важливу роль у просуванні прав людини відіграє визнання державою факту, що люди з інвалідністю не є гомогенною групою. Конвенція на цьому окремо наголошує. *«Люди з різними видами інвалідності можуть потребувати різних форм підтримки для використання своїх прав нарівні з іншими»*. Розуміння різноманіття форм та видів інвалідності — це один з перших кроків на шляху до усвідомленого та ефективного забезпечення умов з метою впровадження інклюзії, яка відповідає дійсним потребам людей з інвалідністю.

В Україні 7%¹ виборчої спільноти — люди з інвалідністю. Через військові дії на Сході це число щороку зростає. Нехтування інтересами та правами великого прошарку населення наразі не дозволяє країні розвивати демократію та громадянське суспільство, будувати сильну економіку та підвищувати безпеку країни.

У 2019 році активістка Яна Зінкевич, яка отримала інвалідність внаслідок війни на Сході України, стала першою депутаткою з інвалідністю у Верховній Раді за всю історію незалежності країни. Згідно з опитуванням, практично всі українці погоджуються, що для людей із інвалідністю важливо мати виборчі права нарівні з іншими громадянами (95 %) і що для людей з інвалідністю важливо брати участь у виборах як виборцям (94 %). Для 69 % опитаних факт наявності інвалідності у кандидата/ки не вплинув би на те, як вони голосували б². Видимість людей з інвалідністю у політичній площині — вкрай необхідна, щоб дати зрозуміти державі, яким потужним людськими ресурсом та потенціалом вона наразі нехтує.

1 Згідно з інформацією, наданою Міністерством соціальної політики. Лист від 04.06.2019 № 63/0/77 - 19.

2 <https://ifesukraine.org/osnovni-rezultaty-zagalnonacziionalnogo-opytuvannya-za-rezultatamy-parlamentskyh-vyboriv-v-ukrayini-zhovten-2019-roku/>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження має на меті проаналізувати наявний стан виконання державою положень Конвенції про права осіб з інвалідністю у сфері виборчих прав, виявити рівень готовності та бажання щодо впровадження нових та/або змін наявних політик та розробити рекомендації щодо покращення процесу реалізації виборчих прав на основі найкращих міжнародних практик.

Аналіз стану виконання положень у сфері виборчих прав було здійснено у п'яти основних проблемних сферах, визначених на етапі підготовки дослідження: юридичній, інформаційній, архітектурній, просвітницькій та доступі до правосуддя. Оцінка кожної проблеми здійснювалася на основі трьох індикаторів, запропонованих Агентством Європейського Союзу з фундаментальних прав людини у партнерстві з Європейською Комісією для носіїв зобов'язань: структурного, процесуального та результативного.

СТРУКТУРА

прийняття зобов'язань у сфері прав людини та готовність їх виконувати

ПРОЦЕС

зусилля щодо трансформації готовності у бажаний результат

РЕЗУЛЬТАТ

результати зусиль щодо вдосконалення прав людини

Рекомендації та поради для покращення кожної сфери були розроблені на основі найкращих міжнародних практик таких країн, як Нідерланди, Італія, Естонія, США, Німеччина та ін. Під час проведення порівняльного аналізу географічні, демографічні, економічні відмінності країн не були взяті до уваги, оскільки жоден із цих факторів не має слугувати виправданням для нехтування правами людини з боку держави. Правозахисний підхід (human rights-based approach), інтегрований у процес розвитку держави, є фундаментом будь-якої демократичної країни³. Україна не є винятком. Тому порівняльний аналіз було

³ Підхід до розвитку, заснований на дотриманні прав людини, передбачає розширення можливостей людей знати свої права та вимагати їх дотримання, а також підвищення відповідальності осіб та установ, відповідальних за реалізацію прав людини. Людина та держава взаємодіють між собою через поняття «носії зобов'язань» і «правовласник». Поняття правозахисного підходу до розвитку визначено Групою ООН з розвитку у 2003 році.

здійснено лише на основі рівня інтеграції правозахисного підходу у виборчий процес країн.

Інформація для дослідження зібрана через актуальні публічні джерела інформації, запити до державних органів влади, фокус-групи, анкетування учасників політичного процесу та інтерв'ю з провідними українськими та міжнародними експертами у сфері інклюзії.

● *Запити до державних органів влади*

З метою отримання статистичної інформації та кількісних даних у 2019 році було направлено 15 запитів на отримання публічної інформації до міністерств та інших центральних органів влади. Крім цього, 10 запитів щодо залученості людей з інвалідністю у політичні процеси на місцевому рівні було надіслано до обласних органів влади у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Одеській, Полтавській, Харківській, Чернігівській областях.

● *Анкетування учасників_ць політичного процесу*

З січня по жовтень 2019 року було проведене письмове анкетування учнів старших класів у 14 закладах, де навчаються діти з інвалідністю, у Вінницькій, Донецькій, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Одеській та Харківській областях. Анкетування здійснювалося з метою визначення рівня політичної активності підлітків та їхнього бажання активно долучатися до процесу державотворення у країні через виборчі права. Загалом було опитано 345 осіб. Результати анкетування не є репрезентативними. Вони виявляють лише певні закономірності та тенденції в окремих школах та не можуть бути узагальнені до національного рівня.

Також під час президентських та парламентських виборів 2019 року проведено анкетування топ-5 кандидатів та топ-10 партій відповідно до екзитполів щодо інклюзивності методів донесення політичної інформації, якими вони користуються, пріоритетності інклюзії у програмах тощо.

У межах школи про права людини для місцевих депутатів/ок було проведене опитування 25 учасників та учасниць школи для визначення рівня їхньої обізнаності щодо прав людей з інвалідністю та їхньої залученості до ухвалення рішень на місцевому рівні.

● *Фокус-групи*

Для ідентифікації основних перешкод у реалізації виборчих прав людей з інвалідністю на етапі підготовки дослідження у 2019 році проведено дві фокус-групи у Києві за участю 8 осіб з інвалідністю віком від 18 до 40 років у кожній.

Впродовж двох годин учасники розповідали про власний досвід голосування на президентських та парламентських виборах 2019 року та формували основні перешкоди, базуючись на власному досвіді.

● *Інтерв'ю*

У межах дослідження проведені інтерв'ю з визнаними українськими та міжнародними експертами у сфері інклюзії, політичних прав та виборчого процесу: Хорхе Арайя, Секретарем Комітету ООН з прав людей з інвалідністю (Швейцарія), Міланом Сверепю, директором Inclusion Europe (Бельгія), Лаурі Ілом, головою ЦВК Канзас Сіті (США), Мередіт Еплгейт, програмною радницею IFES в Україні, Вірджинією Аткінсон, старшою програмною радницею з інклюзії IFES (США), Русланом Імереллі, Президентом ГО «Юзер», Ольгою Айвазовською, головою правління громадської мережі «ОПОРА».

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ВИБОРЧИХ ПРАВ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Можливість брати активну участь в політичному житті країни — фундаментальне право людини, яке захищає держава та міжнародна спільнота. Політичні права як невід’ємні права людини були визнані в Загальній декларації прав людини у 1948 році. Цей документ визначив, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною та воля народу має бути основою влади уряду. Далі Пакт про громадянські та політичні права, прийнятий у 1966 році, затвердив норми, які гарантують усім громадянам/кам країни можливість реалізації політичних прав без дискримінації та захищають від необґрунтованого обмеження з боку держави. У 1975 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про права інвалідів. У ній було проголошено, що люди з інвалідністю мають такі ж самі громадянські і політичні права, як і інші особи, що дозволяє їм максимально проявляти свої можливості і здібності та прискорює процес їхньої соціальної інтеграції⁴. У Протоколі № 1⁵ до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованому у 1997 році, держава взяла на себе зобов’язання забезпечити таємницю голосування та вільне волевиявлення народу. Хоча це положення Протоколу не є всеохоплюючим, воно заклало основні принципи виборчого процесу для всіх громадян країни. Конвенція про права осіб з інвалідністю та Факультативний протокол до неї, ратифіковані Україною у 2009 році, зобов’язали державу забезпечити особам з інвалідністю політичні права й можливість користуватися ними нарівні з іншими через створення умов та середовища для їхньої безперешкодної реалізації.

На національному рівні політичні права захищає Конституція України, Виборчий Кодекс України та низка нормативно-правових актів, які регулюють процес реалізації цих прав: Цивільний кодекс України, ЗУ «Про державну службу», ЗУ «Про мирні зібрання», ЗУ «Про звернення громадян» та ін.

Конституція України закріплює такі політичні права: **права обирати та бути обраним, право на мирні зібрання, право на працю в державній служ-**

4 http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/toolkit_pm_ukr.pdf

5 Ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції про права людини..

бі, право створювати та бути членом політичної партії або громадської організації, право звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування, право брати участь у референдумах. Виборчі права громадян є однією із форм політичної участі у державотворенні.

Україна зробила значний прогрес у забезпеченні реалізації виборчих прав для людей з інвалідністю за останні 20 років. Тим не менш, цього недостатнього для того, щоб охарактеризувати виборчий процес в Україні як інклюзивний та доступний для людей з інвалідністю. Держава продовжує грати у команді суперника на полі виборчих прав. Інформаційні, архітектурні, юридичні перепони та дуже часто стереотипи, упередження у суспільстві не дозволяють людям з інвалідністю активно включатися в політичні процеси як на місцевому, так і на національному рівні. З іншого боку, незнання та іноді небажання представників влади та політичних партій впроваджувати інклюзивні програми створює додатковий опір. Під час передвиборчої кампанії 10-ти лідерам серед кандидатів/ок у Президенти було надіслане опитування для оцінки рівня їхньої обізнаності про інклюзивні методи донесення інформації про вибори, з метою дізнатися, чи є в команді люди з інвалідністю та чи стане створення інклюзивного суспільства, комфортного для реалізації людьми з інвалідністю своїх можливостей та прав, одним із пріоритетних напрямків діяльності потенційного президента/ки. Із 10-ти кандидатів/ок було отримано відповідь лише від однієї особи, яка повідомила про часткове використання доступних форматів для донесення інформації. Схожий результат був отриманий під час опитування щодо інклюзивності внутрішньої політики та програмних пріоритетів 10-ти політичних партій, які лідирували згідно з екзитполами на позачергових парламентських виборах 2019 року. Одна партія відповіла про часткове запровадження таких інклюзивних методів розповсюдження передвиборчих матеріалів, як переклад жестовою мовою та субтитрування. Правозахисний підхід до розвитку не є пріоритетним принципом державного розвитку жодної

Ст. 29 Конвенції про права осіб з інвалідністю «Участь у політичному та суспільному житті»:

Держави-учасниці гарантують особам з інвалідністю політичні права й можливість користуватися ними нарівні з іншими та зобов'язуються:

- а) забезпечувати, щоб особи з інвалідністю могли брати ефективну й усебічну участь, прямо або через вільно обраних представників, у політичному й суспільному житті нарівні з іншими, зокрема мали право та можливість голосувати й бути обраними, зокрема шляхом:
 - i) забезпечення того, щоб процедури, приміщення та матеріали для голосування були підходящими, доступними та легкими для розуміння й використання;
 - ii) захисту права осіб з інвалідністю на участь у таємному голосуванні на виборах і публічних референдумах без залякування та на висунення своїх кандидатур для виборів, на фактичне зайняття посад і виконання всіх публічних функцій на всіх рівнях державної влади,

сприяючи використанню допоміжних і нових технологій, де це є доречним;
iii) гарантування вільного волевиявлення осіб з інвалідністю як виборців та із цією метою - задоволення, коли це необхідно, їхніх прохань про надання їм якою-небудь особою за їхнім вибором допомоги в голосуванні;

b) сприяти створенню обстановки, в якій особи з інвалідністю могли б ефективно й усебічно брати участь в управлінні державними справами без дискримінації та нарівні з іншими, і заохочувати їхню участь у державних справах, зокрема:

i) участь у неурядових організаціях та об'єднаннях, робота яких пов'язана з державним і політичним життям країни, зокрема в діяльності політичних партій і керівництві ними;
ii) створення організацій осіб з інвалідністю і вступ до них для того, щоб представляти осіб з інвалідністю на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях.

політичної сили, яка наразі присутня у Верховній Раді України. Тому боротьба за видимість і повноцінну участь людей з інвалідністю на політичній арені та відстоювання виборчих прав залишається прерогативою громадянського суспільства та самої спільноти людей з інвалідністю. За підсумками проведення опитування у фокус-групах за участю людей з інвалідністю, громадських активістів та експертів у сфері політичних прав були сформовані такі основні напрямки роботи у сфері забезпечення реалізації виборчих прав та з метою фактичної реалізації ст. 29 Конвенції про права осіб з інвалідністю:

► **Усунення юридичних перешкод.** Політичні права — це права людини, які є невід'ємними. Держава не має права необґрунтовано їх обмежувати, і тим більше — їх позбавляти. Тому заборона голосування для людей, які визнані судом недієздатними, є порушенням прав людини;

► **Забезпечення інформаційної доступності.** Виключення людей з інвалідністю з виборчих процесів через позбавлення доступу до інформації є порушенням Конвенції про права осіб з інвалідністю;

► **Забезпечення архітектурної та процедурної доступності.** Неможливість фізично реалізувати своє право голосувати або бути обраним через створені державою бар'єри знижує рівень зацікавлення спільноти у політичному житті країни.

► **Забезпечення доступу до правосуддя.** Боротьба за виборчі права для людини з інвалідністю не має сенсу, якщо вона не має можливості відстояти свої погляди в суді через чергову низку перешкод.

► **Підвищення обізнаності про виборчі права та про важливість політичної участі** як людей з інвалідністю, так і суспільства в цілому.

Незнання власних прав та методів їх відстоювання не дають можливості багатьом людям з інвалідністю використовувати не лише своє виборче право, а й соціальні, економічні, культурні права і свободи.

У дослідженні здійснено аналіз наявної ситуації за кожною з наведених вище сфер та надано пропозиції щодо розв'язання проблеми на основі міжнародного досвіду та Рекомендацій Комітету ООН з прав людей з інвалідністю від 2015 року щодо реалізації КПОІ.

1 УСУНЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ПЕРЕШКОД

АНАЛІЗ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ

Основною перешкодою в юридичній площині в рамках реалізації виборчих прав є конституційно закріплена заборона недієздатним людям голосувати. В Україні проживає понад 30 тис. осіб з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями, які визнані судом недієздатними⁶. Автоматично вони позбавлені права брати участь у політичному житті країни. Позбавлення через інвалідність прав людини, а саме — невід'ємного політичного права голосувати, є дискримінацією та порушує ст.ст. 5, 12, 29 КПОІ.

Коли Україна ратифікувала Конвенцію про права осіб з інвалідністю, вона визнала, що люди з інвалідністю мають правоздатність нарівні з іншими в усіх аспектах життя, та взяла на себе зобов'язання *«вжити належні заходи для надання їм доступу до підтримки, якої вони можуть потребувати під час реалізації своєї правоздатності»*. Ст. 12 КПОІ, де прописані згадані вище положення, власне є революційною, можна навіть сказати — радикальною, в рамках українського сприйняття інвалідності. Вона закликає зсунути парадигму розуміння інвалідності у бік правозахисної моделі, відповідно до якої люди з інвалідністю є правовласниками та суб'єктами прав людини на рівній основі, а сама інвалідність — не медичний діагноз, а рівень неспроможності держави забезпечити кожній людині рівний доступ до її прав⁷. Ст. 12 КПОІ зазначає, що особи з інвалідністю мають правоздатність нарівні з іншими в усіх аспектах життя. Відокремлення правоздатності особи від її розумових здібностей (mental capacity) та надання всебічної підтримки під час реалізації своїх прав є основними компонентами виконання положень статті.

6 *Доповідь Руслана Імереллі в рамках всеукраїнської конференції «Доступ осіб з інвалідністю до виборчих та політичних процесів в Україні», Київ, Україна, 2019.*

7 *Напрацювання конференції «Правоздатність та Конвенція про права осіб з інвалідністю», Трір, Німеччина, 2019.*

Ст. 12 Конвенції про права осіб з інвалідністю «Рівність перед законом»:

1. Держави-учасниці підтверджують, що кожна особа з інвалідністю, де б вона не знаходилася, має право на рівний правовий захист.
2. Держави-учасниці визнають, що особи з інвалідністю мають правоздатність нарівні з іншими в усіх аспектах життя.
3. Держави-учасниці вживають належних заходів для надання особам з інвалідністю доступу до підтримки, якої вони можуть потребувати під час реалізації своєї правоздатності. Держави-учасниці забезпечують, щоб усі заходи, пов'язані з реалізацією правоздатності, передбачали належні та ефективні гарантії недопущення зловживань відповідно до міжнародного права з прав людини. Такі гарантії повинні забезпечувати, щоб заходи, пов'язані з реалізацією правоздатності, орієнтувалися на повагу до прав, волі та переваг особи, були вільні від конфлікту інтересів і недоречного впливу, були співрозмірними обставинам цієї особи й пристосовані до них, застосовувалися протягом якомога меншого строку й регулярно перевірялися компетентним, незалежним та безстороннім органом чи судовою інстанцією. Ці гарантії повинні бути пропорційними мірі, якою такі заходи зачіпають права та інтереси цієї особи.

Завдяки адвокації з боку громадянського суспільства в 2015 році до Плану дії з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року (далі — План дії Національної стратегії) був внесений пункт щодо обов'язку держави створити умови для забезпечення виборчих прав людей з інвалідністю. Влада пообіцяла вивчити міжнародний досвід щодо забезпечення права голосу недієздатних громадян з урахуванням специфіки інституту недієздатності та подати Кабінетові Міністрів України пропозиції за результатами проведеного аналізу⁸.

Також варто зазначити, що без реформування системи опіки, де наразі опікун або піклувальник недієздатної особи повністю приймає за неї рішення, реалізація виборчих прав людей з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями буде вкрай ускладнена. Тільки функціональний механізм підтримки прийняття рішень, не обмежуючи волевиявлення людини, дасть змогу людям з інвалідністю в повній мірі реалізовувати власну правоздатність. Конвенція визначає, що *«для осіб з інвалідністю важливою є їхня особиста самостійність і незалежність, зокрема свобода робити власний вибір»*. І держава, зі свого боку, повинна надати особам з інвалідністю всебічний доступ до підтримки, якої вони можуть потребувати під час реалізації своєї правоздатності⁹.

8 Пункт 45 Національної стратегії в сфері прав людини на період до 2020 року.

9 Ст. 12 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю.

ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ВЗЯТИХ НЕ СЕБЕ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У 2009 році, через три роки після ратифікації КПОІ, Кабінет Міністрів України затвердив Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року (далі — Національний план дій КПОІ). Держава обійшла питання виборчих прав людей з інвалідністю та не включила в жоден з двадцяти розділів положення щодо реформування виборчої системи на користь недієдатних осіб. Процес розробки Національного плану дій КПОІ був достатньо закритий, тому організації громадянського суспільства не мали змоги вплинути на процес. Більше того, процес моніторингу виконання Національного плану дій КПОІ не був чітко визначений. Періодична звітність з виконання не проводилася та/або не була представлена в публічному доступі. Також План заходів щодо виконання рекомендацій, наданих Комітетом ООН з прав людей з інвалідністю щодо виконання КПОІ від 2016 року, не містить заходів для забезпечення голосування недієдатними людьми¹⁰, хоча Комітет рекомендував «визнати повну правоздатність усіх людей з усіма типами інвалідності» та відповідно гармонізувати законодавство.

В рамках виконання пункту 45.1 Плану дій Національної стратегії «Вивчення міжнародного досвіду щодо забезпечення права голосу недієдатних громадян з урахуванням специфіки інституту недієдатності, подання Кабінетові Міністрів України пропозицій за результатами проведеного аналізу» Міністерство закордонних справ України проа-

Наразі в українському законодавстві існують юридичні розбіжності щодо розуміння концепції реалізації виборчих прав людьми з інвалідністю через неточний переклад Конвенції. Пункт 2 ст. 12 Конвенції зазначає:

2. Держави-учасниці визнають, що особи з інвалідністю мають **правоздатність** нарівні з іншими в усіх аспектах життя.

«Правоздатність» відповідно до КПОІ, англ. legal capacity, — термін, який уміщує в собі і правоздатність, і дієдатність особи, оскільки в багатьох англomовних країнах ці два інститути не розрізнені. Відповідно до норм КПОІ виборче право є невідчужуваним правом особи. Держава визнала цю норму, ратифікувавши Конвенцію. Але українське законодавство продовжує розглядати виборче право в межах цивільної дієдатності, що де-факто суперечить КПОІ.

10 Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1073-р «Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року».

налізувало іноземний досвід та запропонувало Мінсоцполітики **залишити без змін** положення щодо заборони голосування недієздатним особам. Мін'юстом та ЦВК пропозицію було підтримано.

Щодо комплексного реформування системи опіки та піклування держава вагомим кроком у цьому напрямку не зробила, навіть, навпаки, призупинила спроби громадських та правозахисних організацій покращити ситуацію. Проект Закону № 4606 «Про опіку та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами, цивільна дієздатність яких обмежена», який передбачав деякі зміни на користь механізму підтримки прийняття рішень, був відхилений парламентським Комітетом у справах ветеранів та осіб з інвалідністю у 2016 році.

Чому право обирати та бути обраним мають використовувати всі громадяни/ки країни

Ст. 34 Цивільного кодексу України передбачає, що:

1. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.
2. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Недієздатність особи не має нічого спільного із рівнем розуміння політичних процесів. Анджеліка Хілд, співробітниця бельгійської організації «Inclusion Europe», у статті «П'ять причин, чому люди з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями повинні мати право голосу» пише:

«Ми всі робимо вибір постійно, іноді правильний, іноді ні. Люди, які не мають інвалідності, не повинні виправдовувати постійно свій вибір. Ніхто їх не запитує, чи був цей вибір емоціональний, чи раціональний. Чому тоді ми вимагаємо цього від людей з інтелектуальними порушеннями?»

«Суть передвиборчих кампаній — переконати людину голосувати за ту чи іншу партію. Саме переконання та вплив є ключовим компонентом політичного процесу. Фейкова інформація — це проблема для всіх. Але при цьому виключення із виборчого процесу певних категорій громадян не є розв'язанням цієї проблеми».

Конституція України не передбачає необхідності проходження **кожним** громадянином тесту на знання політичної ситуації в країні та на рівень усвідомлення значення своїх дій на виборах для того, щоб отримати право голосу. Тому позбавлення значної категорії громадян виборчих прав через недієздатність — дискримінаційне правопорушення, що є неприпустимим у демократичній країні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Незважаючи на те, що у межах КПОІ держава взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному громадянину/ці з інвалідністю виборчі права, на практиці імплементувати це положення влада не готова. Відсутність політичної волі Лілія Леонідова, депутатка Одеської міської ради, яка займається питаннями інклюзії, пояснює небажанням влади вникати та взагалі вчитуватися у положення законопроектів та інших ініціатив, щоб розібратися у наявній проблемі. Більше того, дуже часто соціальні проблеми не є у фокусі їхніх інтересів. *«Питання, які викликають неоднозначну оцінку у суспільства, політичні сили радше будуть замовчувати та уникати, щоб не втрачати підтримку електорату, до якого люди з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями, на їхню думку, не належать».*

Будь-які дії у напрямку зміни виборчого законодавства — це, в основному, зусилля громадянського суспільства, людей з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями, їх опікунів та Офісу Уповноваженого ВРУ з прав людини. Власне офіс Омбудсмана успішно відстояв інше політичне право для недієздатних людей — направляти звернення до органів влади та суду. У 2018 році Конституційний Суд визнав положення статей 8 та 16 ЗУ «Про звернення громадян», які забороняли особам, визнаним судом недієздатними, направляти звернення до органів влади та суду, неконституційними¹¹.

Часткові зміни були внесені у реформування чинної системи опіки та піклування, а саме, строк дії судового рішення про визнання фізичної особи недієздатною був обмежений до двох років.

В Україні наразі продовжує діяти система опіки та піклування, яка значно ускладнює просування змін у виборчому законодавстві на користь людей з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями, які визнані судом недієздатними.

11 Рішення Конституційного Суду № 8-р/2018 від 11.10.2018

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

За останні три роки кількість країн в ЄС, які скасували заборону голосувати недієздатним особам, значно зросла. Власне, нещодавно Данія, Франція, Німеччина та Іспанія реформували виборче законодавство та скасували дискримінаційні норми. Станом на 2019 рік у 10 державах Європейського Союзу люди з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями повністю можуть реалізувати свої виборчі права, ще в 11 країнах — права частково обмежені: суддя або опікун може обмежити виборче право¹². Ключовим фактором реформування у більшості країн були виграні судові позови, завдяки яким було внесено зміни у виборче законодавство¹³.

УСПІШНИЙ ПРИКЛАД ІСПАНІЇ

Конституційний суд відмовив сім'ї Каамано у проханні дозволити їхній дочці з інтелектуальними порушеннями Марі голосувати без необхідності складати іспит на знання політичних партій та цінність грошей. Через це у лютому 2017 року Plena Inclusión, іспанська організація, яка займається захистом виборчих прав людей з інвалідністю, Іспанський Комітет представників людей з інвалідністю та синдромом Дауна, організували протести перед судом з вимогою надати право голосу всім людям, незалежно від їхньої інвалідності. Це стало початком здійснення комплексної реформи в державі. Завдяки спільним зусиллям громадських організацій людей з інвалідністю, парламентських груп та політичних партій вдалося домогтися скасування будь-яких бар'єрів у голосуванні для людей з інтелектуальними порушеннями¹⁴.

УСПІШНИЙ ПРИКЛАД ІТАЛІЇ

Одною з перших європейських країн, яка розпочала широкомасштабну реформу психіатричної системи, була Італія. У 1978 році після прийняття дуже контроверсійного на той час закону Базальї, було скасовано заборону голосувати людям з інвалідністю, які проживали у психіатричних лікарнях та були недієздатними. Але основним нововведенням нормативно-правового акту була повна деінституалізація: закриття всіх психіатричних лікарень в державі та заміна їх на соціальні служби та інші сервісні інституції. Головною метою розробника закону — психіатра Базальї — було припинення ізолятивного способу життя людей з інвалідністю та повне їхнє включення у суспільство з рівними правами. Закон мав вплив на цілий світ, оскільки багато країн запровадили саме італійську модель деінституалізації.

12 <https://www.theparliamentmagazine.eu/articles/opinion/people-intellectual-disabilities-are-proud-vote-give-them-chance>

13 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-right-vote-ep-elections-legal-capacity_en.pdf

14 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-right-vote-ep-elections-legal-capacity_en.pdf

2 ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОСТУПНОСТІ

АНАЛІЗ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ

Інформаційна доступність є одним з ключових факторів залучення громадян у політичний процес в державі. Відповідно до ст. 9 КПОІ, держава повинна про-сувати доступність нової інформації, технологій, інтернету для людей з інвалідністю. Це можливо реалізувати через *«своєчасне забезпечення осіб з інвалідністю інформацією, призначеною для широкої публіки, у доступних форматах і з використанням технологій, що враховують різні форми інвалідності»*¹⁵. Тут важливим аспектом є саме своєчасне забезпечення, особливо якщо казати про політичний процес та передвиборчі кампанії. Без надання населенню безперешкодного доступу до актуальної інформації у форматах, доступних для всіх громадян, неможливо говорити про реалізацію виборчих прав та демократичність виборчого процесу. Окрім того, держава в межах КПОІ взяла на себе зобов'язання *«сприяти використанню в офіційних відносинах жестової мови, шрифту Брайля, альтернативних способів спілкування й усіх інших доступних способів, методів та форматів спілкування за вибором осіб з інвалідністю»*.

Оскільки основним носієм обов'язків є держава, інших акторів впливу на процес впровадження інформаційної доступності, КПОІ може лише спонукати до дії. Власне, ст. 21 КПОІ спонукає засоби масової інформації, особливо ті, що надають інформацію через інтернет, зробити свої послуги доступними для осіб з інвалідністю. Також це стосується приватних підприємств, які надають послуги широкій публіці, зокрема через інтернет. Як КПОІ, так і українське законодавство не закріплює зобов'язання щодо доступності інформації на сайтах приватних компаній в інтернеті. Нормативно закріпленою є лише вимога забезпечувати доступність для людей з інвалідністю офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади.

Держава разом із громадянським суспільством у 2015 році визначила однією зі стратегічних цілей у Національній стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року створення умов для забезпечення виборчих прав людей з інвалідністю. Для її виконання у Плані дій Національної стратегії було передбачено низку заходів щодо забезпечення надання інформації особам з інвалідністю у максимально доступному форматі. Власне держава пообіцяла за п'ять років завдяки субтитруванню та перекладу жестовою мовою зробити теле, відео- та кінопродукцію цілком доступною для людей із порушенням слуху. Також вар-

15 Ст. 21 Конвенції про права осіб з інвалідністю.

то підкреслити усвідомлення державою важливості *«затвердження переліку жестів дактильно-жестової мови, рекомендованих для обов'язкового вивчення, і переліку фахівців та спеціалістів органів влади, які повинні знати зазначені жести»*¹⁶. За умови реалізації цього положення люди з порушенням слуху можуть безперешкодно реалізовувати не лише виборчі права, а й такі важливі інші політичні права, як право на звернення до органів влади та право на працю на державній службі. Ратифікація Марракеського договору¹⁷ в рамках реалізації Національної стратегії покликані забезпечити людям з порушеннями зору доступ до інформації. Також План дій Національної стратегії містить украй важливе положення про необхідність запровадження формату «спрощеного читання» та визначення переліку документів, обов'язково доступних у такому форматі. Цей формат донесення інформації є корисним не лише для людей з інтелектуальними та психосоціальною інвалідністю. Дуже часто політична риторика настільки перенасичена термінологією та важкими для сприйняття оборотами, що її важко сприймають багато груп громадян/ок, незалежно від наявності чи відсутності у них інвалідності.

Державна цільова програма «Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року також передбачає положення про удосконалення інформаційних технологій, включно із забезпеченням доступності офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади для користувачів з порушенням зору та слуху. Недосконалість документу, а саме — невідповідність запланованих заходів поставленим завданням, не дає можливості комплексно проаналізувати дієвість документу та пов'язати результати держави у сфері забезпечення інформаційної доступності саме з наявністю зобов'язань в межах Національного плану дій.

ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ВЗЯТИХ НА СЕБЕ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Держава взяла на себе всеохопні зобов'язання у сфері забезпечення інформаційної доступності. Але прогрес у царині їхньої імплементації можна помітити лише у деяких напрямках.

Технічні вимоги щодо доступності офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади були розроблені та затвердженні ще у 2002 році. Однак лише в червні 2019 року були внесені зміни до документу, що встановлюють власне єдині вимоги до дизайну офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади та доступності інформації для користувачів, які мають порушення слуху, зору, опорно-рухової системи, мовлення, інтелектуальні порушення. Тепер офіційні веб-сайти мають відпові-

16 Пункт 38 Плану дій Національної стратегії.

17 Марракеський договір про полегшення доступу особам з порушенням зору у сприйнятті друкованої інформації опублікованих творів, аудіокоментування телепродукту від 2016 року.

дати стандартам ДСТУ ISO/IEC 40500:2015 «Інформаційні технології. Настанова з доступності веб-контенту W3C (WCAG) 2.0» — не нижче рівня AA¹⁸. Це світові стандарти веб-доступності, яких, серед інших, дотримуються держави-члени ЄС. Контроль за моніторингом доступності у цій сфері тепер належить новоствореному Міністерству та Комітетові цифрової трансформації України (колишнє Державне агентство з питань електронного урядування), яке забезпечуватиме реалізацію державної політики у сфері електронного урядування та демократії.

Іншим важливим кроком на шляху до впровадження доступності інформації у виборчому процесі можна вважати прийняття у 2019 році Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»,

який визначив статус жестової мови як мови спільноти жестомовних осіб. «Матеріали передвиборчої агітації, включно з відеоматеріалами про вибори та їх результати, політична реклама та теледебати відтепер мають бути адаптовані для сприйняття жестомовними особами шляхом перекладу українською жестовою мовою та/або субтитрування українською мовою»¹⁹. Наскільки органи влади, політичні партії, приватні та публічні провайдери інформації готові виконувати положення закону, можна буде проаналізувати від час місцевих виборів 2020 року. Є занепокоєння, що нечітко прописана процедура адміністративної відповідальності та маленькі штрафи за невиконання положень закону можуть перетворити його на декларативний документ.

Ситуація щодо субтитрування в інших сферах суспільного життя є менш оптимістичною. У 2017 році три законопроекти щодо визначення в обсязі добового телевізійного мовлення частки програм, доступних для сприйняття особами з

Caroline Lucas is the leader of the green party

She says

For over 30 years the Green Party has led the way on trying to sort out the problems caused by pollution that are making the earth hotter.

This will cause more rivers and lakes to dry up and more flooding with the weather changes.

We want more jobs making things that keep the world cleaner and greener, but the Green Party is more than just stopping pollution, we want life to be fairer for everyone.

We want to keep hospitals, other services and post offices open, they belong to us all and must not be sold off to businesses.

■ Приклад політичної програми Керолайн Лукас, лідерки Партії зелених Англії та Уельсу, у форматі «спрощеного читання»

18 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493-2019-n/print>

19 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2704-19>

порушенням слуху, субтитрування або сурдоперекладу відео- та кінопродукції, реклами, були відкликані.

Законопроект щодо аудіокоментування телепродукту, який міг би надати можливість людям з порушенням зору використовувати своє право на інформацію, у 2017 році також було відкликано. Процес ратифікації Марракеської угоди все ще триває.

Органом, відповідальним за реалізацію положень щодо запровадження формату «спрощеного читання», є Міністерство освіти і науки України. У 2017 році Міністерство створило робочу групу з напрацювання нормативно-правового акту щодо використання формату «спрощеного читання» і переліку інформації та документів, під час написання яких використання такого формату є обов'язковим²⁰. *«Робоча група розробила проект нормативно-правового акту, але він спирався на європейські стандарти, авторське право на які належать міжнародній організації. Цього року ВГО «Коаліція» змогла отримати дозвіл на безкоштовне використання цих матеріалів державою. У грудні 2019 МОН планує відновити роботу групи»,* — повідомила членкиня робочої групи Раїса Кравченко.

РЕЗУЛЬТАТИ

З огляду на процес реалізації зобов'язань державою, можна констатувати вибірковість просування інформаційної доступності в державі.

Щопівроку Держкомтелерадіо здійснює моніторинг доступності веб-сайтів для осіб з інвалідністю. Останній моніторинг було здійснено у червні 2019 року, до внесення змін про вимоги доступності відповідно до міжнародних стандартів. Станом на червень цілком виконали вимоги нормативно-правових актів щодо забезпечення доступності інформації для користувачів із порушеннями зору та слуху 60% центральних органів виконавчої влади та 88% місцевих органів виконавчої влади²¹.

Відповідно до наданої на запит інформації від Національної суспільної телерадіокомпанії України станом на грудень 2018 року переклад жестовою мовою, запроваджений на телеканалах 18 філій ПАТ «НСТУ», складав у середньому 40 хвилин на добу. У 2018 році жестовою мовою перекладали випуски новин, Паралімпійські ігри та Великодні літургії. Є очевидним, що розвиток критичного мислення, політичних поглядів та уподобань людей з порушеннями слуху не може бути забезпечений переглядом лише годинних новин, релігійних служб

20 <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-03-01/7043/nmo-297.pdf>

21 <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhkomteleraadio-oprilyudniv-rezultati-monitoringu-veb-sajtiv-organiv-vikonavchoyi-vladi>

або передвиборчої реклами раз на п'ять років. Людина повинна мати повний доступ до інформації у будь-якій сфері суспільного життя, щоб повноцінно розвиватися. Позитивним фактом є те, що держава взагалі зацікавлена та здійснює кроки для покращення ситуації у сфері інформаційної доступності для людей із порушенням слуху. Але досягнутих за п'ять років існування Національної стратегії у сфері прав людини результатів недостатньо, щоб казати про фактичний прогрес та практичний результат для жестомовної спільноти.

Позитивним прикладом впровадження інформаційної доступності з боку приватних провайдерів інформації є український інформаційний телеканал «Прямий», який у 2018 році запустив мовлення жестовою мовою²².

Наслідком відсутності системної ефективної державної політики у сфері інформаційної доступності є абсолютне виключення з інформаційного простору людей з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями, які перебувають в інтернатних установах. 80% осіб, які проживають в психоневрологічних інтернатах в Україні, не вміють читати та писати²³. Будь-яка агітаційна інформація та політична реклама є для них недоступною, адже на законодавчому рівні немає жодної норми, яка б забезпечувала донесення інформації до людей, які не володіють навичками грамоти. Формат «спрощеного читання» станом на кінець 2019 року в Україні не запроваджений.

Під час президентських та парламентських виборів ГО «Боротьба за права» провела анкетування лідерів/ок у перегонах на парламентських (партій) та президентських виборах (кандидатів). Лише одна партія та один кандидат/ка відповіли про часткове розповсюдження передвиборчої агітації у доступних для людей з інвалідністю форматах, а саме про субтитрування та переклад жестовою мовою своїх відео. Жодна із партій не публікувала інформацію у форматі «спрощеного читання» або у доступному форматі для людей із порушенням зору.

Досягнення громадянського суспільства. Коаліція захисту прав осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень напередодні парламентських виборів 2019 року розробили інформаційно-мотиваційні листівки для виборців з інтелектуальною та психосоціальною інвалідністю та членів їхніх сімей. У листівці, створеній у простому для читання форматі, містилася інформація про виборчий процес та передвиборчі процедури²⁴.

У 2019 році громадянським суспільством в межах ініціативи «Доступне кіно» були вперше запущені в Україні два мобільні додатки Earcatch та Subcatch для

22 <https://prm.ua/pryamiy-zapustiv-movlennya-zhestovoyu-movoyu-reaktsiya-sotsmerezhi/>

23 Доповідь Руслана Імереллі під час Всеукраїнської конференції «Доступ осіб з інвалідністю до виборчих та політичних процесів в Україні», Київ, Україна, 2019.

24 Інформаційна листівка IFES «Доступність та інклюзія», 2019.

перегляду фільмів в кінотеатрах або онлайн для незрячих та нечуючих людей. Додатки повністю безкоштовні та доступні для скачування через Google Play Market та Apple Store²⁵. Додаток потенційно можна використувати для забезпечення доступності відеоматеріалів під час передвиборчих кампаній.

Також в 2019 році був розроблений український шрифт для людей із дислексією, тобто з труднощами під час читання. Шрифт є у вільному доступі для завантаження на сайті ГО «Соціальна Синергія»²⁶. Використання цього шрифту під час підготовки матеріалів виборчих кампаній значно полегшить сприйняття політичної інформації багатьма виборцями і в той же час не коштуватиме нічого політичним партіям та кандидатам.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Інформація у доступних для всіх форматах під час виборів є важливим аспектом для багатьох країн Європейського Союзу. У 2014 році було проведено аналіз національних законодавств щодо дотримання стандартів доступності медіа серед країн ЄС. Виявилось, що 16 із них вже мають законодавчо закріплені стандарти інформаційної доступності як для національних, так і для приватних провайдерів інформації²⁷. Це означає, що радіо, телебачення,

■ Передвиборчий плакат для осіб, які не володіють навичками грамоти.

онлайн та друковані медіа незалежно від форми власності мають дотримуватися стандартів, які дозволяють людям з інвалідністю отримувати інформацію нарівні з іншими громадянами країни. У багатьох країнах разом із стандартами також закріплені цільові показники для збільшення частки аудіо- та відеома-

25 Доступне кіно було запроваджене волонтерами та командою ГО людей з інвалідністю «Боротьба за права».

26 <https://nus.org.ua/news/ukrayinskyj-hudozhnyk-stvoryv-shryft-dlya-lyudej-z-dysleksiyyu/>

27 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-right-political-participation-persons-disabilities_en.pdf

теріалів, доступних для людей з інвалідністю. Наприклад, в Ірландії правила доступності містять цільові показники для кожного телеканалу щодо відсотків забезпечення контенту субтитрами, жестової мови та аудіокоментування, які з кожним роком збільшуються.

Державні інституції, які долучаються до виборчого процесу, намагаються максимально адаптувати виборчі новини, матеріали, порадики для всіх громадян. Центральна виборча комісія Латвії на сайті публікує інформацію про вибори у форматі «спрощеного читання». Міністерство юстиції Фінляндії у партнерстві з громадськими організаціями друкує виборчі порадики та списки кандидатів шрифтом Брайля, робить відео про вибори із перекладом жестовою мовою. Міністерство внутрішніх справ Австрії додатково до відео жестовою мовою та до інформації у форматі «спрощеного читання» готує аудіофайли про вибори для незрячих осіб, які можна завантажити на сайті²⁸.

В Афганістані, Індонезії, Демократичній Республіці Конго кандидати та партії можуть використовувати символи та фотографії, щоб люди, які не володіють навичками грамоти, могли зробити свій вибір під час голосування без допомоги інших осіб. У Нігерії виборець може використовувати відбиток пальця для голосування, якщо він/вона почувається невпевнено із використанням ручки²⁹.

3 ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ДОСТУПНОСТІ ТА ДОСТУПНОСТІ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕДУР

АНАЛІЗ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ

В Україні станом на початок 2019 року налічується близько 2,6 млн. осіб з інвалідністю³⁰. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, 80% з цих людей є працездатними³¹. Але бар'єрність простору унеможлиблює реалізацію їхніх прав щоденно.

28 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-right-vote-ep-elections-legal-capacity_en.pdf

29 <http://aceproject.org/electoral-advice/archive/questions/replies/520476619>

30 <https://moz.gov.ua/article/news/moz-ukraini-rozrobljae-kompleksnij-pidhid-do-nadannja-poslug-z-medichnoi-reabilitacii>

31 <https://www.kmu.gov.ua/news/z-1-kvitnya-vstupayut-v-diyu-novi-budivelni-normi-shchodo-inklyuzivnosti-budivel-lev-parchaladze>

Архітектурна доступність. Забезпечення фізичного доступу до виборчих дільниць, державних інституцій, судів є запорукою реалізації людьми з інвалідністю та іншими маломобільними групами населення своїх виборчих прав. КПОІ зобов'язує державу не лише забезпечити архітектурну доступність приміщень та процедур для голосування (ст. 29), а взагалі зробити навколишній простір в державі доступним для людей з інвалідністю у всіх сферах життя. Архітектурна доступність під час виборчого процесу — це не лише приміщення для голосування, і вона в жодному разі не може бути обмеженою цим критерієм. Доступна архітектура міста, транспорту, житлових будинків має не менш важливе значення, ніж доступна дільниця.

Доступність виборчих процедур в Україні забезпечено правом голосу за місцем перебування, а також шляхом отримання допомоги під час голосування (заповнення бюлетеня та вкидання його у виборчу скриньку іншими виборцями)³². Голосування за місцем перебування передбачене для виборців, які за віком, у зв'язку з інвалідністю чи за станом здоров'я не можуть прибути до приміщення для голосування. Якщо виборець за станом здоров'я не може особисто подати заяву про уточнення себе у попередньому списку виборців на виборчій дільниці, дільнична виборча комісія за його зверненням зобов'язана забезпечити прийняття такої заяви в інший спосіб. Ст. 21 ЗУ «Про Державний реєстр виборців» визначає, що виборці, постійно нездатні самостійно пересуватися, можуть уповноважити іншу особу звернутися з письмовим запитом до органу ведення Реєстру за своєю виборчою адресою щодо змісту його / її персональних даних у Реєстрі.

Українське законодавство також передбачає створення спеціальних виборчих дільниць для виборців з інвалідністю, які проживають тимчасово або постійно в закладах з обмеженими можливостями пересування. Враховуючи те, що такі установи здебільшого розташовані у місцях з поганою транспортною доступністю, спеціальні дільниці значно полегшують доступ до реалізації політичних прав.

ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Архітектурна доступність. Низка законів та підзаконних актів України накладає обов'язок як на державні, так і на приватні підприємства, які надають послуги населенню, адаптувати будівлі відповідно до стандартів доступності. У 2008 році були прийняті Державні будівельні норми В.2.2-17:2006, які визначали вимоги доступності будинків і споруд для маломобільних груп населення. Вони виявилися надзвичайно неефективними і, як наслідок, — на сьогодні 90%

³² Ст. 76 ЗУ «Про вибори Президента України», ст. 85 ЗУ «Про вибори народних депутатів України», ст. 77 ЗУ «Про місцеві вибори України».

всіх збудованих пандусів неправильно облаштовані³³. Тому у 2019 році набули чинності нові обов'язкові для виконання ДБН В.2.2-40:2018. Усі інші ДБН відтепер також мають враховувати потреби людей з інвалідністю та інших маломобільних груп. На нові ДБН покладено великі надії, адже їх основна мета — створення безбар'єрного простору для всіх категорій людей з інвалідністю: з порушеннями опорно-рухового апарату, зору, слуху, інтелектуальними порушеннями та для інших маломобільних груп: людей похилого віку, вагітних жінок, батьків з дітьми та ін.

Виборчий кодекс України визначає, що нормативні вимоги щодо приміщень виборчих комісій і приміщень для голосування та їх облаштування встановлює Центральна виборча комісія. Чотирма постановами, які були ухвалені з 2012 по 2015 рік, вона закріпила технічні вимоги до будівель, де відбувається голосування, кабінки для голосування та бюлетенів³⁴.

Доступність виборчих процедур. Для багатьох людей з інвалідністю, враховуючи недоступність більшості виборчих дільниць, голосування за місцем перебування є єдиною формою голосування. Попри те, що в Україні звикли називати її альтернативною формою голосування, вона такою не є. Альтернатива передбачає право вибору між двома та більше опціями. В умовах тотальної недоступності середовища, люди з інвалідністю позбавлені права вибору та обмежені, маючи лише одну опцію для голосування, — за місцем перебування. Така ситуація є свідченням дискримінації. Закріплені законодавчі норми доступності виборчих процедур для людей з інвалідністю здебільшого ставлять їх у залежність від інших осіб та позбавляють особистого та таємного волевиявлення. *«Якщо держава покладається на альтернативне голосування або на надання допомоги іншими особами під час голосування як на основні засоби забезпечення людям з інвалідністю свого виборчого права, це є порушенням статей 6 та 29 Конвенції»³⁵.*

Крім того, положення українського виборчого законодавства щодо отримання допомоги людиною з інвалідністю лише від інших **виборців** суперечить ст. 29 КПОІ, що забезпечує можливість за бажанням виборця з інвалідністю обрати **на власний розсуд** людину, яка надасть допомогу від час голосування.

33 https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_2_2_40/1-1-0-1832

34 Постанови від 19 січня 2012 року № 5, від 26 січня 2012 року № 18, від 4 березня 2014 року № 31, від 10 серпня 2015 року № 161.

35 ООН, УВКПЛ (2011 р.), Тематичне дослідження Управління Верховного комісара ООН з прав людини про участь людей з інвалідністю в політичному та громадському житті, А / HRC / 19 / 36

РЕЗУЛЬТАТИ

Сьогодні, згідно з аудитом Національної Асамблеї людей з інвалідністю, з 90 обстежених виборчих дільниць у трьох містах України лише 11 є доступними для людей з інвалідністю³⁶. Також під час виборів Президента України 2019 року Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України провів моніторинг доступності виборчих дільниць і виявив, що 200 дільниць розташовані на другому поверсі, 50 приміщень не облаштовані пандусом, кабінки для таємного голосування не обладнані додатковим освітленням для людей із порушенням зору³⁷. Попри те, що вимоги до архітектурної доступності виборчого процесу досить детально прописані в Україні на законодавчому рівні, відсутність дієвого механізму контролю за їх виконанням та співмірних санкцій за недотримання цих вимог дозволяють органам влади нехтувати законом.

Насьогодні незряча людина не має жодної можливості проголосувати особисто та таємно. Єдиний варіант — це довірити свій голос іншій людині, іноді сторонній, і сподіватися, що її волевиявлення було правильно зафіксовано в бюлетені. Відсутність у незрячих людей можливості проголосувати таємно та особисто ще раз доводить недієвість процедурних механізмів забезпечення доступності виборів в Україні.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

В ЄС більшість людей з інвалідністю мають можливість проголосувати на дільниці. Також існує низка альтернативних можливостей для голосування в різних країнах: голосування поштою, телефоном, електронне голосування, голосування за довіреністю. Залежно від країни, ці форми голосування можуть бути доступними для всіх громадян країни або для тих, хто не може дістатися до дільниці в день виборів через відсутність, перебування за кордоном, захворювання або інвалідність. У восьми країнах ЄС усі виборці можуть скористатися альтернативними методами голосування. Найпоширенішим є голосування поштою. У Нідерландах та Великобританії дозволене голосування за довіреністю.

Естонія стала першою країною ЄС, яка запровадила електронне голосування на місцевих та національних виборах. Процес голосування відбувається на сайті, який відповідає міжнародним стандартам доступності Web Content Accessibility Guidelines (WCAG). Таким чином країна забезпечила доступність голосування та збільшила кількість виборців.

36 <https://ifesukraine.org/dostupnist/>

37 Відповідь Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини №25.1/269.14/326.13/19/31 від 30.05.19 на запит ГО «Боротьба за права».

У Сполучених Штатах Америки населення може проголосувати, заповнюючи паперові бюлетені або за допомогою електронних машин для голосування. Останній спосіб голосування є успішним прикладом розв'язання питань доступності виборчого процесу для людей з інвалідністю. Машина та додаткові прилади до неї, як навушники, панель шрифтом Брайля, прилад для голосування людьми із порушеною моторикою рук, забезпечують цілковиту таємність та самостійність під час волевиявлення.

В Канаді виборці з інвалідністю можуть проголосувати на виборчій дільниці або електронною поштою. Якщо виборець вирішив голосувати на дільниці, він може перевірити її доступність заздалегідь на сайті «Інформаційний сервіс виборця», зателефонувавши до інституції, які відповідає за проведення виборів, або в інформаційній листівці виборця, яка надходить електронною поштою усім зареєстрованим виборцям³⁸.

4 ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Людина, виборчі права якої були порушені, повинна мати можливість їх відстояти. Ст. 13 Конвенції про права осіб з інвалідністю зобов'язує державу забезпечити осіб з інвалідністю нарівні з іншими ефективним доступом до правосуддя. У Національному плані дій щодо реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю визначено, що держава бере на себе обов'язок визначити порядок надання людям з інтелектуальними порушеннями інформації про зміст та перебіг судової справи, про законодавство та зміни в ньому у доступному для формату, а також надати персональну допомогу для їхньої участі у судових засіданнях.

У Плані дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини передбачено, що до 2020 року держава повинна забезпечити відповідно до європейських стандартів доступ до правосуддя дітей, людей з інвалідністю, повнолітніх недієздатних осіб та осіб з обмеженою дієздатністю. Також План дій Національної стратегії містить окреме положення про забезпечення архітектурної доступності судів. Міністерство юстиції та Державна судова адміністрація України є відповідальними за здійснення заходів для забезпечення доступності приміщень судів для осіб з інвалідністю.

Окрім захисту прав у суді є низка інших механізмів позасудового захисту в Україні. Люди з інвалідністю у разі порушення своїх виборчих прав можуть зверну-

38 <https://www.elections.ca/content.aspx?section=vot&dir=spe/checklist&document=index&lang=e>

тися до Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правозахисних організацій, офісів безоплатної правової допомоги. Власне, на «гарячу лінію» Офісу Омбудсмена під час виборів Президента України 2019 року надійшло 126 повідомлень про порушення виборчих прав осіб з інвалідністю, більшість із них стосувалася архітектурної недоступності виборчих дільниць.

ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Забезпечення вільного доступу до правосуддя передбачає, зокрема, і знищення будь-яких юридичних бар'єрів, забезпечення інформаційної доступності судового процесу, архітектурної доступності приміщень для людей з інвалідністю. Тим не менше, стан виконання пункту 28 Плану дій Національної стратегії свідчить, що держава вирішила розглядати доступ до правосуддя лише у межах архітектурної безбар'єрності. Передбачені заходи для виконання пункту полягали у перерозподілі коштів судового збору та у їхньому спрямуванні на поліпшення архітектурної доступності. Держава вирішила взагалі оминати питання доступу до правосуддя недієздатних осіб.

Стосовно фактичного використання людьми з інвалідністю права на доступ до правосуддя, то наразі відкрито провадження по справі № 640/9401/19 проти Центральної виборчої комісії України щодо архітектурної недоступності будівлі, де відбувалося голосування. Юлія Миронюк та Юлія Ресенчук, позивачки у справі, пересуваються на колісному кріслі. Через недоступність дільниць вони не змогли скористатися своїм політичним правом та проголосувати на виборах Президента України 2019 року на рівні з громадянами/ками без інвалідності. Справа має важливе стратегічне значення для країни, оскільки її вирішення на користь позивачок допоможе створити прецедент та мотивувати інших виборців відстоювати власні права.

РЕЗУЛЬТАТИ

У 2018 році були прийняті зміни до ЗУ «Про звернення громадян», які дозволили недієздатним особам направляти скарги та подавати позов до суду. На сьогодні це, без перебільшення, можна назвати одним із найвагоміших досягнень громадянського суспільства у боротьбі за права людей з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями. Пасивність та бездіяльність держави у розв'язанні цього питання ще раз демонструє відсутність політичної волі у вищих щаблях влади щодо покращення ситуації із забезпечення прав недієздатних людей. Також на це вказують абсолютна неготовність та демонстративне небажання влади надати можливість недієздатним особам використовувати свої політичні права, особливо право обирати та бути обраним.

Щодо досягнень в забезпеченні архітектурної доступності судів, у Звіті за 2019 рік щодо виконання Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері

прав людини зазначено, що з 675 будівель апеляційних і місцевих судів лише 55% (369 будівель) облаштовані пандусами, які відповідають вимогам старих державних будівельних норм. Моніторинг доступності судів відповідно до нових ДБН В.2.2-40: 2018 не проводився. У Звіті також зазначено, що для осіб з порушенням зору передбачено дублювання інформації шрифтом Брайля. Загальна кількість судів, у приміщеннях яких встановлено таблички шрифтом Брайля із назвами основних приміщень і покажчиків руху, збільшилася з 17% до 20%. *«З метою забезпечення доступу до судової процедури усіх категорій громадян, у разі обмеженої архітектурної доступності приміщень судів для осіб з інвалідністю, питання доступності для цих осіб вирішується шляхом вжиття організаційних заходів, а також реалізації принципу розумного пристосування»³⁹.*

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Захисник прав у Франції (Омбудсман) після отримання скарги щодо неможливості людям із порушенням зору безперешкодно голосувати видав у 2012 році Рішення з широким спектром рекомендацій для реалізації права голосу особами з порушенням зору⁴⁰. Таким чином завдяки французькому Омбудсмену скаргу було трансформовано у поради із забезпечення доступу до виборчих прав усім громадянам.

5 ПІДВИЩЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ ПРО ВИБОРЧІ ПРАВА ТА ВАЖЛИВІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

АНАЛІЗ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ

Людина не може використовувати та відстоювати власні права, якщо вона про них не знає. Тому підвищення обізнаності про виборчі права та важливість долучення до процесу державотворення є вагомим компонентом забезпечення політичних прав людей з інвалідністю.

39 Звіт за 2019 рік щодо виконання Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини

40 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-right-political-participation-persons-disabilities_en.pdf

Пункт 1 ст. 8 Конвенції про права осіб з інвалідністю «Просвітницько-виховна робота»:

1. Держави-учасниці зобов'язуються вживати невідкладні, ефективні та належні заходи, щоб:

а) підвищувати освіченість усього суспільства, зокрема на рівні сім'ї, у питаннях інвалідності й зміцнювати повагу до прав і достоїнства осіб з інвалідністю;

б) вести боротьбу зі стереотипами, забобонами та шкідливими звичаями щодо осіб з інвалідністю, зокрема на ґрунті статевої належності й віку, в усіх сферах життя;

в) пропагувати потенціал і внесок осіб з інвалідністю. [...]

У заключних зауваженнях стосовно першої доповіді України в ООН з реалізації КПОІ Комітет з прав людей з інвалідністю у 2015 році наполегливо рекомендував державі «займатися підготовкою та підвищенням поінформованості політиків, фахівців та суспільства в цілому стосовно прав людей з інвалідністю на підставі Конвенції та Факультативного протоколу до неї»⁴¹.

Що стосується просвітницької діяльності у сфері виборчих прав, то відповідно до ст. 17 ЗУ «Про Центральну виборчу комісію» саме Центральна виборча комісія є відповідальною за здійснення заходів щодо «підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів».

Не менш важливою є робота держави з підвищення освіченості усього суспільства з питань інвалідності й зміцнення поваги до прав та гідності осіб з інвалідністю. Власне, ст. 8 КПОІ зобов'язує державу працювати у цьому напрямку, а також «боротися зі стереотипами та шкідливими звичаями стосовно осіб з інвалідністю».

ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Національний план дій з реалізації Конвенції про права людей з інвалідністю в межах статті 8 КПОІ передбачив низку заходів для під-

вищення обізнаності населення про права людей з інвалідністю з 2012 по 2020 рік. План, зокрема, передбачає проведення інформаційних кампаній, просвітницько-виховної роботи, запровадження у навчальних програмах загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів та закладів післядипломної освіти навчальних курсів щодо етичного спілкування з людьми з інвалідністю, надання їм допомоги та супроводу, тематичних занять із вивчення положень Конвенції про права осіб з інвалідністю, розробку навчально-методичних посібників до них, з метою підвищення рівня поін-

41 https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/UKR/CO/1&Lang=En

формованості населення про потреби людей з інвалідністю. Більше того, засоби масової інформації в межах тематичних планів мають подавати інформаційні матеріали щодо *«підвищення рівня поінформованості населення про особливі потреби інвалідів, формування поваги до їхніх прав, особистості та гідності»*.

З 2019 року, після створення офіційного веб-сайту Центральної виборчої комісії, він став основним джерелом для отримання повної та своєчасної інформації про виборчий процес, захист виборчих прав, зокрема для людей з інвалідністю.

ЦВК зазначила, що в ефірі НСТУ вийшла одна просвітницька програма щодо реалізації виборчих прав людьми з інвалідністю та особливостей відповідних виборчих процедур для забезпечення їхньої поінформованості про свої права під час президентських виборів⁴².

Важливим компонентом забезпечення поінформованості всіх учасників виборчого процесу — партій, кандидатів, органів управління виборчим процесом, медіа — про виборчі права людей з інвалідністю є проведення належних тренінгів та семінарів.

ЦВК повідомила, що під час президентських виборів 2019 року організувала одну семінар-нараду з головами та секретарями окружних виборчих комісій, де обговорювалася, зокрема, належна робота дільничних виборчих комісій в сфері інклюзії.

Міжнародні та українські громадські організації зробили значний внесок у підвищення інформаційної обізнаності населення про виборчий процес та власні права. Рада Європи з 2015 по 2019 рік в межах підвищення правової та політичної культури та обізнаності учасників виборчого процесу провела понад 100 інформаційних заходів для виборців в ОТГ, 10 радіопрограм на виборчу тематику для аудиторії понад 35 тис. осіб, понад 500 студентів/ок взяли участь у заходах на політичну тематику⁴³.

Міжнародна громадська організація IFES тісно співпрацює з ЦВК для розробки адвокаційних навчальних матеріалів, спрямованих на те, щоб зробити інклюзивність виборів пріоритетним питанням для державних органів. Перед початком виборчого процесу IFES переглядає та оновлює інформацію про доступність та інклюзивність, яка міститься у навчальному посібнику для членів дільничних виборчих комісій (ДВК). Також у такі посібники обов'язково включають вказівки та рекомендації щодо упорядкування плану дільниць з урахуванням потреб

42 Відповідь ЦВК № 21-17-1836 від 13.03.19 на запит від ГО «Боротьба за права».

43 Інфографіка Ради Європи, 2019.

осіб з інвалідністю. Серед інших спільних ініціатив — розповсюдження листівок для членів ДВК на кожній виборчій дільниці до дня виборів⁴⁴.

ГО «Боротьба за права» упродовж 2019 року провела 14 тренінгів у 7 областях України «Мій голос важливий: підвищення обізнаності молоді з інвалідністю про виборчі права» у школах, де навчаються діти з інвалідністю. Відповідно до анкетування до та після заходів рівень знань молоді про власні права зріс на 60 %.

РЕЗУЛЬТАТИ

З процесу реалізації взятих зобов'язань можна зробити висновок, що ЦВК не проводить системної роботи з підвищення обізнаності учасників виборчого процесу про права людей з інвалідністю під час виборів. Більше того, заходів, які були проведені ЦВК під час президентських виборів, недостатньо, щоб вплинути на рівень поінформованості суспільства на національному рівні.

Сайт ЦВК, який був запущений у 2019 році, є відносно доступним. Недостатній контраст тексту відносно фону, відсутність текстів на деяких кнопках, інформації у форматі «спрощеного читання» та інші недоліки викликають труднощі у людей з інвалідністю під час його використання.

Громадський сектор залишається основним учасником виборчого процесу, який сприяє підвищенню обізнаності людей з інвалідністю про власні виборчі права.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Уряд Великобританії розробив стратегію підтримки для людей з інвалідністю, які мають намір балотуватися як на місцевому, так і на національному рівнях. Інформація в онлайн- форматі включає у себе поради для політиків/нь з інвалідністю та порадник для політичних партій щодо їхніх зобов'язань забезпечити розумне пристосування. Крім того, був створений фонд із бюджетом в 32 млн. євро, щоб допомогти кандидатам/кам з будь-якими витратами, пов'язаними з інвалідністю, під час їх висування. В рамках фонду можна отримати гранти розміром до 13 тис. євро на покриття витрат на доступний транспорт, перекладача жестової мови тощо⁴⁵.

44 Інформаційна листівка IFES «Доступність та інклюзія», 2019.

45 www.access-to-elected-office-fund.org.uk

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Наявність перешкод в реалізації людьми з інвалідністю своїх політичних прав, розглянутих у дослідженні, свідчить про те, що рекомендації, які були надані Україні Комітетом ООН з прав людей з інвалідністю у 2015 році, так само актуальні на 2019 рік. Беручи до уваги зауваження Комітету з прав людей з інвалідністю стосовно виконання Україною КПОІ та досвід цього дослідження, можна виділити 6 основних рекомендацій для органів законодавчої влади, учасників та органів виборчого процесу:

- 1. Запровадити механізм підтримки прийняття рішень та скасувати конституційну заборону голосувати недієздатним людям.** Ці дві важливі реформи є необхідними, щоб люди з інтелектуальними і психосоціальними порушеннями могли фактично використовувати свої політичні права.
- 2. Забезпечити таємне та особисте голосування для людей з інвалідністю, зокрема з порушенням зору.**
- 3. Під час виконання заходів щодо поліпшення інформаційної доступності виборчого процесу враховувати потреби людей з різними видами інвалідності, зокрема людей з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями.**
- 4. Провести моніторинг доступності виборчих дільниць відповідно нових ДБН В.2.2-40:2018. Визначити дієвий механізм застосування санкцій щодо відповідальних за доступність дільниць органів.**
- 5. Забезпечити рівноправний доступ до правосуддя усім людям з інвалідністю.** Враховувати різноманіття людей з інвалідністю під час запровадження заходів щодо архітектурної та інформаційної доступності.
- 6. Підвищити обізнаність учасників виборчого процесу щодо виборчих прав людей з інвалідністю, особливо це стосується людей та органів, що безпосередньо забезпечують процес голосування в день виборів.**

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), «Indicators on the right to political participation of people with disabilities», 2014.
2. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), «Who will (not) get to vote in the 2019 European Parliament elections?», 2019.
3. The European Association of Service providers for Persons with Disabilities, «The Right to Vote for Persons with Disabilities. An overview of the situation in Europe», 2019.
4. Тематичне дослідження Управління Верховного комісара ООН з прав людини про участь людей з інвалідністю в політичному та громадському житті, A / HRC / 19 / 36, 2011.
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю та Протокол №1 від 2009 року.
6. Національна стратегія в сфері прав людини на період до 2020 року.
7. План дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року.
8. Виборчий Кодекс України від 2019 року.
9. Закон України «Про Державний реєстр виборців» від 2007 року.
10. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 2019 року.
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1073-р «Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях, наданих Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю, до першої доповіді України про виконання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 року».
12. Постанова Центральної виборчої комісії (ЦВК) № 5 від 19 січня 2012 року «Про Вимоги до приміщень дільничних виборчих комісій та приміщень для голосування».
13. Постанова ЦВК № 18 від 26 січня 2012 року «Про вимоги до приміщень окружних виборчих комісій з виборів народних депутатів України».
14. Постанова ЦВК № 31 від 4 березня 2014 року «Про вимоги до приміщень окружних і дільничних виборчих комісій з виборів Президента України та приміщень для голосування».
15. Постанова ЦВК № 161 від 10 серпня 2015 року «Про нормативні вимоги до приміщень територіальних і дільничних виборчих комісій з виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів та старост сіл, селищ і приміщень для голосування».

